

OOSTENDE ENSORS DENKBEELDIGE PARADIJS

HERWIG TODTS

UITGEVERIJ TIJDSBEELD

- 7 ENSORS DENKBEELDIGE
PARADIJS: OOSTENDE
- 21 DE COLORISTEN
AAN ZEE
- 39 OOSTENDSE TYPES:
JAMES ENSOR
EN WILLY FINCH
- 65 OOSTENDE IN DE
BELLE ÉPOQUE

- 79 UN BON COIN
CHEZ MOI
- 91 DENKBEELDIG
PARADIJS
- 113 ENSOR
ALS ACTIVIST
- 124 LIJST VAN DE
WERKEN

ENSORS DENKBEELDIGE PARADIJS: OOSTENDE

'James Ensor is Oostende en Oostende is James Ensor.'¹ Want het verhaal van James Ensor is 'in de eerste plaats het verhaal van een plek'.² Lapidaire vaststellingen als deze worden sedert vele decennia in tal van publicaties en documentaires herkauwd. De eerste historicus van de moderne kunst in België, Camille Lemonnier (1844-1913), zag dat als tijdgenoot van Ensor enigszins anders. Voor hem was het bijzondere karakter van Ensors kunst, zijn diverse oeuvre met natuurgetrouwe en gefantaseerde schilderijen, etsen en tekeningen, het resultaat van de vermenging van de Vlaamse volksaard, het 'bloed' van Ensors moeder Catharina Haegheman (Oostende 1835-1915), met de Angelsaksische volksaard die hij had geërfd van zijn vader, James Frederic Ensor (Brussel 1835-Oostende 1887).³ De vele Brusselse literaire vrienden en kennissen die Ensor in 1898 had uitgenodigd om over zijn kunst te schrijven in de Ensor-afleveringen van het gerenommeerde Franse cultuurtijdschrift *La Plume* dachten er precies hetzelfde over. Deze vrienden en kennissen – de dichters Théo Hannon (1851-1916), Maurice Maeterlinck (1862-1949) en Arnold Goffin (1863-1934), en kunstenaar Georges Lemmen (1865-1916) – konden maar niet beslissen of Ensors humor en sarcasme nu uitgesproken Engels zijn, dan wel of precies in dat facet van zijn werk Hiëronymus Bosch en Pieter Bruegel na eeuwen weer tot leven zijn gekomen.⁴

VERHAEREN: DE VADER VAN DE 'OOSTENDE - ENSOR'-GEDACHTE

Emile Verhaeren (1855-1916) was in 1908 wellicht de eerste om die twee aspecten van Ensors kunst te verbinden met Ensors geboorteplaats: 'Golven, komend van de kant van Engeland, storten zich vaak talrijk en breed in de haven van Oostende. En de ideeën en de gebruiken volgen deze maritieme beweging. / De stad is half Engels...; de mensen van de kades daar begrijpen het dialect van Dover en Folkstone; Londense families hebben zich daar ooit gevestigd... / Deze invloed van overzee waar de omgeving waar hij geboren is, van doordrenkt is, zou voldoende kunnen zijn om de bijzondere kunst van James Ensor te verklaren. / ... Het werk dat we zullen bestuderen en verheerlijken, verheft zich waar twee rassen samenvloeien – Saksische rassen, Vlaamse of Nederlandse rassen – harmonieus vermengd in het bloed en in de ziel van een zeer mooie schilder. // ... Hij is, zonder het te willen, verwant aan hen. // ... Oostende doet zich de hele zomer gelden als misschien wel de mooiste van die tijdelijke hoofdsteden van de opgedirkte ondeugd en verveelde luxe. En het is niet tevergeefs dat James Ensor, wiens kunst zich vermeit in een cynisch moraliseren, elk jaar deel is van deze stormloop naar plezier en feesten, naar vlees en goud. // ... 's avonds ... spreekt men van Oostende, niet van de Oostendse dorst naar festivals en de geneugten van de zomer, maar van het herfstachtige Oostende dat zich verlustigt

James Ensor, *Portret van Emile Verhaeren*, 1890.
Koninklijke Bibliotheek, Brussel

in geestelijke verwaarlozing en de stilte. Ensor houdt daarvan ... Het leven in de haven is het enige leven in Oostende, in de winter. Het dringt de stad niet binnen; het bezielt alleen haar grenzen. ... / Ensor heeft deze uitgelatenheid vertaald in bijna sinistere werken die verbazen en beangstigen. De schilderachtigheid van de kleding, de versleten, afgedragen plunjes... de stomme koddigheid van het masker, de verveling die van de muren lijkt te sijpelen (...).⁵

Emile Verhaeren is dus de vader van die plaatsgebonden specificatie van Ensors kunst: van nu af aan is Ensor 'Oostends', want Engels én Vlaams. In 1957 zal Paul Haesaerts (1901-1974) deze interpretatie van haar oudere 'raciale' connotaties ontdoen.

'In Oostende, een stad met een grillig klimaat, leeft Ensor in zijn echte fysieke klimaat, de natuurlijke omgeving waar hij voeding vindt voor zijn wortels en de bloemen van zijn fantasie. Zijn longen, zijn zenuwen, zijn hersenen zijn sinds zijn kindertijd doordrenkt van de Oostendse lucht, geïodeerd, marien, sprankelend van licht, gegeseld door de wind. De zeden van de stad, tussen het conventionele en het wilde, folkloristisch, kleinburgerlijk, groots of halfgaar, netjes gekleed, in een vissersblouse of in zwempak, die leerden de menselijke passies te beoordelen. De geest van de kunst wordt belichaamd door het vlees en het vlees van Ensors kunst is dat van zijn stad. Oostende maakt in meerdere opzichten aanspraak

James Ensor, *Carnaval in Oostende (op het strand)*, 1933.
Privécollectie

op de liefde van zijn schilder: de vlaktes die het omringen, bekrond en vergroot door gigantische ruimtes van wolken en licht, de duinen met hun zachte vormen en kapsels van zeegras, de hemels en hun grillige buien, de magnifieke aanwezigheid van de zee, de nevels en het kraken van de winter, de zomerse fanfares, de kleurrijke drukte en geuren van de haven en de dokken, het vranke praten van de mensen, het lokale leven met zijn laagje kosmopolitisch vernis, de eigenaardigheden en de komedie van het zomerseizoen, het carnaval met de vreugdevolle maskers tegen een verdrietige achtergrond, het pathos van de stormen afgewisseld met momenten van totale en vredige kalmte. Elk van deze aspecten van Oostende komt overeen met een aspect van de Ensoriaanse kunst.⁶

Dit is het soort van lyrisch betoog dat stevast op instemming kan rekenen. Maar helpt het ons echt om het werk van Ensor te begrijpen? Moet je door en door Oostendenaar zijn om ontvankelijk te zijn voor de indrukwekkende hemel boven de zee en de polders, de lieflijke duinen, de onaangekondigde weersveranderingen, het idioom van de vissers, het kleinburgerlijke provincialisme dat lijkt te verdwijnen wanneer Oostende gedurende enkele maanden een kleine wereldstad wordt? Herkennen geboren (maar niet altijd 'trouwe') Oostendenaars als Ludo Abicht, Els Ampe, Brigitte Becue, John Crombez, Wouter Devriendt, Monica De Coninck, Emma Plasschaert,

James Ensor, *Vissers*, 1873(?).
Mu.Zee Oostende (voorheen verzameling Alice Frey)

Johan Sanctorum, Bart Tommelein of Robert Van de Walle meteen dat een filmclip, een grap, een lied, een schilderij of een verhaal van de geboren Oostendenaars Arno, Euphrosine Beernaert, Paul Dombrecht, Etienne Elias, Edouard Hamman, Karel Jonckheere, Gunter Lamoot, Raoul Servais, Léon Spilliaert of Henri Storck moet zijn?

SCHILDEREN IN DE OPENLUCHT

Aan de hand van Ensors beeldend werk én zijn geschriften kunnen we met een beetje meer vaste grond onder de voeten de betekenis van Oostende voor Ensor naar waarde schatten.

Om te beginnen was Ensors belangstelling voor het afbeelden van herkenbare zichten in en rond Oostende niet bijster groot. Je kan hem bezwaarlijk de schilder noemen die het beeld van Oostende heeft vastgelegd, zoals pakweg Canaletto (1697-1768) dat met het 18de-eeuwse Venetië heeft gedaan. Van de 133 etsen die Ensor van 1886 tot 1934 maakte zijn er 25 – minder dan 20% – die we in Oostende of de nabije omgeving kunnen situeren.⁷ Van de ca. 850 schilderijen die we van hem kennen, kunnen we er ongeveer 180 in of rond Oostende situeren.

Aan Karel Jonckheere vertelde Ensor in 1936 in sappig Oostends dat hij tot zijn twaalf jaar naar school ging en dat zijn vader hem in 1873 naar Michel Van Cuyck (1797-1875) stuurde om te leren schilderen.

James Ensor, *Zicht op de duinen*, 6 mei 1876.
Privéverzameling (voorheen verzameling Paul Haesaerts)

Van Cuyck gaf les aan de gemeentelijke tekenschool van Oostende. In 1875 kreeg hij les van Edouard Dubar (1803-1879) en in 1876 ging hij in de duinen, aan de zee en in de polders rond Oostende kleine natuurstudies schilderen.⁸ Emile Verhaeren beweert dat de zestienjarige Ensor toen kennismakte met de oudere Brusselse avant-gardeschilder Louis Dubois (1830-1880). Of dat klopt, weten we niet.

'Ik vind deze kleine pretentieloze werkjes,' zo vertelde Ensor veel later, 'geschilderd met petroleum op roze karton nog steeds charmant'.⁹ Tot op vandaag wordt beweerd dat Ensor die natuurstudies schilderde op karton. Dat zou als verpakkingsmateriaal gediend hebben voor goederen die werden verzonden naar de souvenirwinkel die zijn ouders uitbaatten. Dat is niet correct. De jonge Ensor gebruikte voor zijn natuurstudies het destijds gangbare schildersmateriaal: kleine, dunne, stevige, roze hardboardpaneeltjes die aan de voorzijde voorzien zijn van een dunne witte grondlaag. Dat was uitstekend materiaal voor wie, zoals Camille Corot (1796-1875), een van de belangrijkste 19de-eeuwse pleinairisten, lichtgepakt de natuur in wilde trekken om in openlucht te schilderen.

De opkomst en de ontwikkeling van de moderne openluchtschilderkunst in Europa én in België zijn goed in kaart gebracht.¹⁰ Eeuwenlang hebben Europese kunstenaars naar het leven getekend en geschilderd om zichzelf te voorzien van het nodige materiaal

JAMES ENSOR, DE BADKOETS, 1876

JAMES ENSOR, DUINEN, 1877

JAMES ENSOR, MARINE IN BLAUW, 1880

GUILLAUME VAN STRYDONCK EN JAMES ENSOR, DUINEN, 1885

JAMES ENSOR, IN DE DUINEN (THÉO HANNON EN DAME), 1882

OOSTENDSE TYPES: JAMES ENSOR EN WILLY FINCH

Na hun studies aan de Brusselse academie gaan Ensor en Finch in de haven en volksbuurten van Oostende op zoek naar 'authentieke' Oostendse types, die ze in grote tekeningen in beeld brengen. Vaak zitten de twee kunstenaars naast elkaar in Ensors zolderatelier. Later zullen hun artistieke wegen steeds meer uit elkaar lopen, maar bij de Oostendse types is het niet altijd makkelijk om te weten wie wat heeft getekend.

Ensor en Finch behoren tot de 19de-eeuwse kunstenaars die aan arbeiders, boeren, bedelaars en straatkinderen de plaats willen geven die in de schilderkunst tot dan toe was voorbehouden aan heiligen, helden en prinsen. Deze nieuwe trend lijkt aan te sluiten bij de strijd van de arbeiders en hun medestanders voor betere lonen en werkomstandigheden. Maar ook welgestelde ondernemers en liefhebbers, voor wie de emancipatie van de arbeiders niet noodzakelijk een prioriteit is, verzamelen dergelijke naturalistische voorstellingen.

JAMES ENSOR, DE KOK, 1880

WILLY FINCH, MANDENMAKER, Z.D.

JAMES ENSOR, DE WOLKAARDER, 1881

JAMES ENSOR, DE MELANCHOLISCHE VISSERSVROUWEN, 1892

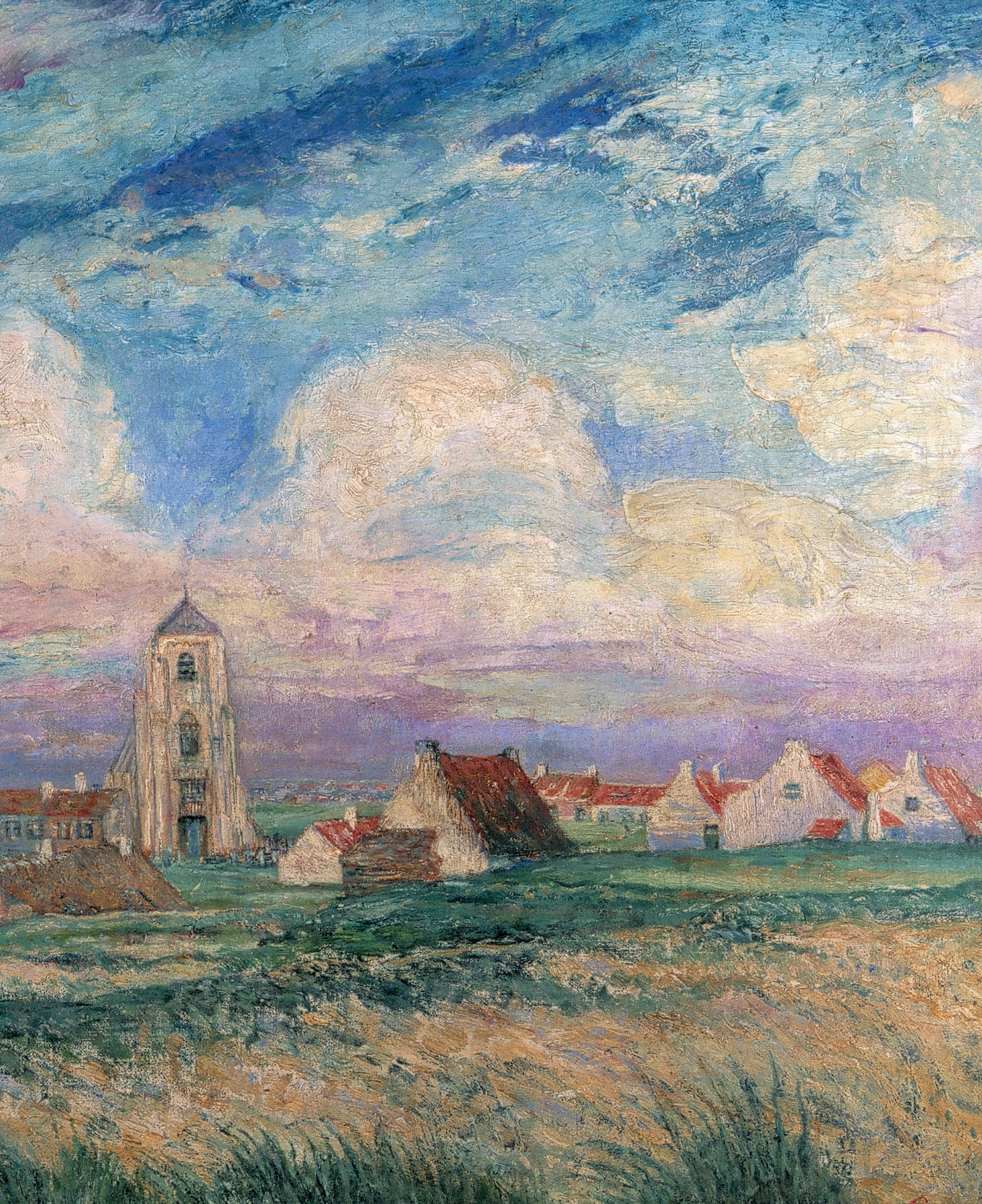
OOSTENDE IN DE BELLE ÉPOQUE

James Frederic Ensor, Ensors vader, behoort in 1859 wellicht tot de vroegste lichter buitenlandse toeristen in Oostende. Zijn zoon zal later zien hoe de kleine versterkte stad in enkele decennia tijd uitgroeit tot 'misschien wel de mooiste van die tijdelijke hoofdsteden van de opgedirkte ondeugd en verveelde luxe', aldus dichter Emile Verhaeren. Met een avenue die loopt van het treinstation, langs het stadspark, naar de grootse en elegante hotels en naar het kursaal aan de zeedijk. Of meteen naar de Wellingtonrenbaan.

Ensor brengt het schitterende decor en de grootkapitalisten die in de Koningin der Badsteden de hoofdrol spelen, zelden in beeld. Die wereld komt wel aan bod in de spotprenten van Félicien Rops, in de elegante, af en toe mysterieuze pastels van Léon Spilliaert en in de dromerige schilderijen waarin Alice Frey, Ensors enige leerlinge na de Tweede Wereldoorlog, herinneringen ophaalt aan de stad waar zij als kind de zomervakanties doorbracht en later zou gaan wonen.

JAMES ENSOR, BADEN IN OOSTENDE, 1890

DENKBEELDIG PARADIJS

In enkele tientallen schilderijen, tekeningen en etsen van Ensor herkennen we motieven uit het Oostendse stadsbeeld. Toch probeert hij maar zelden om Oostende te portretteren. Het beeld dat hij van de stad geeft is topografisch vaak vaag of onnauwkeurig. Een correcte weergave van plaatsen en van de bekende *landmarks* interesseert Ensor zelden. Zo tonen alle etsen waarin straten, dokken of gezichten in en rond Oostende worden voorgesteld, de werkelijkheid in spiegelbeeld.

Wanneer hij deze etsen in de loop van de jaren 1890 als ontwerpen voor schilderijen gaat gebruiken, blijft de 'foutieve' voorstelling van de werkelijkheid onveranderd. Een gezicht over de huizen aan de Van Iseghemlaan en de daken van Oostende uit 1890 krijgt als titel *Zicht van Phnosië. Lumineuze golven en vibraties*. De wijze waarop Oostende, de zee, de duinen en de polders Ensor inspireren tot mysterieuze, feestelijke en idyllische beelden, sluit aan bij de superlatieven die hij in zijn teksten gebruikt om de lof van Oostende te zingen.

JAMES ENSOR, NA DE STORM (DE REGENBOOG OF DE ROZE WOLK), 1880

JAMES ENSOR, ZICHT VAN PHNOSIË. LUMINEUZE GOLVEN EN VIBRATIES, 1890

JAMES ENSOR, SILHOUETTES (VISSERS), CA. 1881

JAMES ENSOR, MUZIEK IN DE VLAANDERENSTRAAT, 1891

ENSOR ALS ACTIVIST

Rond 1890 is Ensor goed bevriend met Brusselse schrijvers die sympathiseren met het socialisme en het anarchisme. De weerslag daarvan zien we in brutale satirische tekeningen en etsen, zoals *België in de XIXde eeuw* (1889) en *Doctrinaire voeding* (1889). Daarin neemt hij de gevestigde machten – het koningshuis, de politici, het leger en de kerk – en tegelijk ook de volgzame massa burgers én arbeiders op de korrel. De onverschilligheid van de ‘doctrinairers’ – lees: extreem behoudsgezinde liberalen – stelt hij nog eens aan de kaak in de tekening *Het afslachten van de Oostendse vissers (in augustus 1887)* of *De staking* (1887) en ook in de prent en het schilderij *De gendarmen* (1888 en 1891). In de zomer van 1887 breken er in de haven van Oostende rellen uit. Lokale vissers verzetten zich heftig tegen de import van goedkopere vis door hun beter uitgeruste Engelse concurrenten. De overheid stuurt er de gendarmen op af en er vallen twee doden. In zijn tekening poogt Ensor het precieze moment uit te beelden waarop de moedige maar weerloze Oostendse vissers zullen sterven.

In de loop van de jaren 1890 wordt Ensor ook voluit activist als de schoonheid van zijn denkbeeldige paradijs Oostende wordt bedreigd. Hij noemt het ‘*crimes de lèse-beauté*’, ‘misdaden tegen de schoonheid die vergelijkbaar zijn met godslastering’. De vrijdenker Ensor mobiliseert in 1894 zijn vrienden om de afbraak van het duinenkerkje in Mariakerke te beletten. Hij verzet zich ook tegen de sloop van de zwaar beschadigde Sint-Pieterskerk en tegen de plannen om de oude handelsdokken te dempen. In een recensie van een tentoonstelling uit 1901 looft hij de ‘zichten van het oude Oostende’ die zijn vriend Théo Hannon omstreeks 1880 schilderde. Volgens Ensor zijn het ‘zeer fijne studies, die de ongeunstelde schoonheid van het oude Oostende bezingen, die vandaag jammer genoeg verdwenen is! Arm Oud-Oostende, overgeleverd aan de kaalslag van kreupelen en bijziende architecten.’

JAMES ENSOR, HET AFSLACHTEN VAN DE OOSTENDSE VISSERS (IN AUGUSTUS 1887) OF DE STAKING, 1888

JAMES ENSOR OP EEN DUIN, CA. 1887 | ERNEST ROUSSEAU FILS EN JAMES ENSOR IN DE DUINEN, 1892

JAMES ENSOR (TWEEDE RIJ, VIERDE VAN LINKS, MET EEN TULBAND OM ZIJN HOOFD) MET VRIENDEN VAN DE COMPAGNIE DU RAT MORT, 1903